

मध्ययुगीनपूर्व सामंतशाहीचे स्वरूप

प्रा.भारत पांडुरंग आव्हाळे,

असो. प्रोफेसर - रामराव झनक महाविद्यालय, मालेगाव जि.वशिम्.

‘सामंत’ हा शब्द कौटिल्लीय अर्थशास्त्र या ग्रंथात सापडतो. कौटिल्याने आपल्या या ग्रंथात ‘सामंत म्हणजे’ स्वतंत्र पडोशी’ असा अर्थ दिन आहे ‘सामंत’ या शब्दाचा अनेक ग्रंथातून अल्लेख आहे. अश्वघोषाच्या ‘बुध्दाचरित्रात’ प्रथमतः सामंत हा शब्द ‘जहागिरदार’ या अर्थाने वापरून आहे सामंतशाहीची बीजे शक आणि कुशाण काळात रोवली गेली. शक आणि कुशाणाच्या काळात सामंतशाहीचा उदय झाला असला तर त्याचा राजकीय, सामाजिक व आर्थिक विभागदर ही परिणाम झाल्याचे दिसून येते “राजाधिराज” ही कुशाण सम्राटाची उपाधी सामंतवादी व्यवस्थेचे सुचक मानले जाते. ‘शक’ आणि गुप्त काळात सामंताना समाजात महत्वाचे स्थान होतो. प्राचीन काळातील विजयी राजानी सामंतशाहीस महत्वाचे स्थान दिले बाह्यआक्रमणामुळे केंद्रीय सत्ता दुर्बल बनल्या गेल्याने सर्वत्र अराजकता आणि अव्यवस्था निर्माण झाल्याने समाजातील लोकांची सुरक्षा करणारा एक जिम्मेदार वर्ग उदयास आला. अशा वर्गाकडे सामान्य लोक आकृष्ट झाले. याच पध्दतीने मध्ययुगीन युरोपातही सामंतशाहीचा उदय होण्यास मदत झाली. ‘अरब’ आणि ‘तुर्की’ आक्रमणामुळे शक्तीशाली राजवंशाचा शेवट होऊन त्याची जागा छोट्या छोट्या राजवंशानी घेतली. यामुळेच सामंत प्रकृतीस खतपाणी मिळत गेले.

इ.स. ४७६ मध्ये पश्चिम रोमन सम्राटास ‘आस्ट्रोगाय’ या जमातीच्या ‘ओडोगाकर’ नावाच्या एका पुढाऱ्याने ठार मारल्याने रोमन साम्राज्याच्या शेवटच्या काळात उत्तरेकडून अनेक टोळ्या युरोपभर पसरल्या त्यामुळे रोमन साम्राज्यात अराजकता निर्माण झाली. रोमन कायद्यामुळे गुलाम स्वतंत्र झाले. त्यांनी आपले लक्ष शेतीकडे वळविले व त्यातूनच सरंजामशाही पध्दतीचा युरोपभर प्रसार झाला. सरंजामशाही स्वरूपाची समाजरचना ही इ.स. ८०० ते इ.स. १३०० पर्यंत अस्तित्वात होती. सरंजामशाही अथवा सामंतशाहीचा उदय युरोपात अत्यंत महत्वाचा मानला जातो लोक टोळ्या टोळ्याने राहत असत. अशा टोळ्यांच्या नेतृत्वावरूनच या पध्दतीचा उगम झालेला दिसून येतो.

एखादी जमात अथवा टोळी एखाद्या प्रदेशात घूसून काही जमीन आपल्या ताब्यात घेत असे. टोळी प्रमुख त्यातील काही जमीन आपणाकडे ठेवून बाकीची जमीन आपले सरदार अथवा प्रमुखांना वाटून देई. अशा जमिनीचा मोबदला मिळालेल्या सरदारांना सरजामदार म्हटले जाई ते आपल्या प्रमुखाना अडचणीच्या, वेळी

परत करीत व नजराणे देत. हेच सरदार आपल्यास मिळालेल्या जमीनीचा काही भाग आपल्या सहकाऱ्यांना वाटून देत. खालच्या पातळीवरील कष्ट करणाऱ्यांना कसण्यासाठी शेती दिली जाई. आपल्या शेतीबरोबर आपल्या मालकाच्या शेतीवरही त्यांना कष्ट करावे लागे अशा शेतकऱ्यांवर मालकाची अनेक बंधने असत. शेती सोडून जाता येत नये. सरजामदार शेतकऱ्यांची भांडणे मिटविणे, शांतता राखणे, त्यांच्या जिवीताचे रक्षण करणे इत्यादी गोष्टी पहात असत. यातूनच सामंतशाही अथवा सरजामशाहीचा उदय झाला आणि एक नवीन समाजरचना उदयास येण्यास मदत झाली.

समाजरचना बदलल्याने सरजामदार धर्मगुरू छोटेसरजामदार, शेतकरी मुळे इ. घटक समाजात पहावयास मिळू लागले. हे घटक आपल्या स्वामीवर निष्ठा ठेवू लागल्याने देशभक्ती मागे पडली. अशाप्रकारे युरोपात मोठ्या प्रमाणावर सामंतशाहीची पध्दत सुरू झाल्याने मोठ मोठे भाग या सामतांनी ताब्यात घेऊन धर्मगुरूंच्या सहाय्याने कायदे, करव्यवस्था, न्यायनिवाडा आणि नाणी पाडू लागले. असे असलेतरी कायद्याचे राज्य नसल्याने सरजामी व्यवस्थेत खालच्या घटकांना फारच त्रास सहन करावा लागे राकारभारात एकसुत्री यावा असे वाटू लागल्याने पुढे राजेशाही निर्माण होऊन इंग्लंड, फ्रान्स, स्पेन सारखी राष्ट्रे उदयास येऊ शकली.

प्राचीन काळातील विजयी राजांनी सामंतशाहीला मुर्त स्वरूप दिले. ते पराभूत राजांना आपल्या आधीन ठेवत असत. असे राजे विजेत्यांना करदेत व आज्ञा पाळून करीत. समुद्रगुप्त प्रयाग प्रशस्तीलेखात सामतांच्या कर्तृत्वाची माहिती आहे. गुप्त राजांचे सामंत स्वतःच 'महाराज' ही उपाधी धारण करीत. बाणाच्या 'हर्षचरित्र' या ग्रंथात हर्षाने महासामंताकडून कर वसूल केल्याची माहिती सापडते. यावरून सामंतवादात प्रोत्साहन मिळत गेले. मध्यपूर्वकाळातील आर्थिक इतिहासाचे बारकाईने अवलेखन केले असता व्यापार व वाणिज्यऐवजी शेतीस महत्व प्राप्त झाल्याचे दिसते. भूमि मिळवण्याचे प्रयत्नातूनच सामंतवादाच्या विकासास चालना मिळाली. सामंतवादाच्या विकासांमध्ये राजकर्त्यांनी दिलेल्या भूमिरानाचे योगदान महत्वाचे आहे. या विषयी R.S. शर्मा म्हणतात की, राजाकडून प्रशासकांना आणि सैनिकअधिकाऱ्यांना दिल्या जाणाऱ्या भूमिदानामुळे सामंतवादाचा उदय झाला.

हर्षवर्धनाच्या काळापासून प्रशासकिय अधिकारी आणि सैनिकांना सेवेच्या मोबदल्यात भूमिरान दिल्याची उदाहरणे आहेत. याविषयी ह्यूएनत्संग म्हणतो की महसूल एक चतुर्थांश भाग बडे बडे अधिकारी आपल्या सुरक्षितेसाठी ठेवून घेते. हर्षकाळात अधिकाऱ्यांना सामंत आणि महासामंत अशा उपाध्या दिल्या जातात. ऐहोळ येथील दुसऱ्या पूळकेशीच्या लेखावरून हर्षाच्या सेनेत मोठमोठाळे ऐश्वर्य संपन्न सामंत असल्याचा उद्देश सापडतो. हर्षाची सेना ही सामंताकडूनच संघटीत झालेली होती. हर्ष काळात सामंत, महासामंत. आप्त सामंत. प्रधानसामंत, शस्त्रुसामंत अदे सामंत विविध प्रकार आढळतात. प्रधान सामंत हे सम्राटांच्या अतिशय विश्वासातील असत.

हर्षवर्धनाच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या साम्राज्यांचे तुकडे पडले, त्यातून काही राजपूत राजांचा उदय झाला. चिलोडचे, गुहिलोत, सांकरचे, जाहमान, कन्नोजचे प्रातेघर, धारचे परमार ही आरंभीची चार घराणी प्रसीहर होती. या घराण्याचे हिंदूस्तानातील मुस्लीम राजांचे हट्टे थोपवून धरण्याचे काम इ.स.८०० ते इ.स. १००० या काळात केले याच काळात सामंतशाही उत्कर्षास पोहचली होती. परमार वंशाच्या लेखात मोठमोठ्या सामंताना जमीनीदान दिल्याचा उद्देश सापडतो. भोग परमारने नाशिक येथील यशोवर्मनच्या महासामंतास गाव दान दिले हाते. चाहमान राजा पृथ्वीराज चौहान यांच्याकडे १५० काळचोरीचे कर्णकडे १३६ चाकूप्या कुमारकाळाकडे ७२

सामंत होते. १२ व्या शतकाकडून अपराजितपृच्छा या ग्रथांत ग्रामअधिकाराच्या आधारे सामंताच्या श्रेणी पडल्याचा उद्देश आहे.

महामंडलेश्वर	: १ लाख ग्राम
मांडलीक	: ५० हजार ग्राम
महासामंत	: २० हजार ग्राम
सामंत	: १० हजार ग्राम
लहानसामंत	: ५ हजार ग्राम
चतुराशिका	: १ हजार ग्राम

शिवाय २०, ३० , दोन एक ग्रामचे प्रमुख असणारे प्रमुख असणारे सामंताचा उद्देश सापडतो सामंत हे राजा आणि प्रजा यांचे मध्यस्थ म्हणून काम करीत. त्यामुळे सामंतशाहीचा उत्कर्ष होत गेले, महा सामंताचे प्रशासनावरील प्रभाव वाढत गेल्याने राजांना सामंतावर अवलंबून राहिले ल्यागल्याने निर्बळ बनते. जनतेचे निगाही राजापेक्षा सामंतावर पडू लागले.

भारतीय सामंतशाही युरोपातील सामंतशाहीसारखे जटील स्वरूपाची नव्हती. युरोपातील शेतकऱ्यांना आपला सारा वेळ आपल्या मालकाच्या म्हणजे सामंताच्या शेतीवर काम करण्यास घालावावा लागे. परंतु भारतीय शेतकरी जास्तीत जास्त वेळ आपल्या शेतावर घालवीत त्यामुळे ते स्वतंत्र होते. भारतातही सामंतशाहीचा उत्कर्ष झाल्याने त्यांचा राजकीय, सामाजिक, आर्थिक जिवनावर फार मोठा प्रभाव पडत होता. त्यामुळे सामंतानी आपापली ठिकाणी विकसीत केल्याने देश अनेक विभागात विभागला जाऊ लागला. त्यामुळे विविध भाषा ही उदयास आल्या आपला विभाग आपले क्षेत्र म्हणजे आपला देश हा विचार पुढे आला. त्यामुळे शासनकरत्यांना अथवा राजे लोकांना राजकिय ऐक्य अबादित ठेवणे अवघड जाऊ लागले.

सामंतशाहीमध्ये मानधनाऐवजी ज्या खेड्यातून महसूल मिळे अशी खेडी त्यांना सुपुर्त करण्यात येत. काही स्थानीक वंशपरंपरागत प्रमुख किंवा साहसी व पराक्रमी योध्ये हाते. हे लोक आपले क्षेत्र वाढविण्याच्या नादात त्यांच्या परस्परसंघर्ष करीत. राज्य कर्त्याच्याप्रदेशांतर्गत कार्यरत असणारे अधिकारी आपल्याला मिळालेल भोग किंवा महसूल देणाऱ्या गावाचे दान हे वंश परंपरागत जहागिर मानत. हे अधिकारी केवळ जमिन महसुलाचे निर्धारण व वसुली करीत नसत. तर शिक्षा देणे किंवा दंडात्मक कारवाई करत अस असे हे जहागिरदार आपल्या जहागिराचा काही हिस्सा उपजहागीर म्हणून आपल्या समर्थकांना वाटून देत. त्यामुळे अशा जमिनीची उपभोग घेणाऱ्यांची संख्या वाढतच गेली. अशा प्रकारच्या सरजांनीस समाज म्हणता येईल. या सरजामी समाजाच्या उदयामुळे राजकर्त्यांना सरजामदारावर अधिकाधिक अवलंबून राहावे लागे.

सरजामदाराविषयी मॉस्टेस्कू म्हणतात की, राजाशी बोलू शकणारा, मग्यांशी संपर्क साधणारा वंशपरंपरागत अशी व्यक्ती म्हणजे सरमजादार होय. एक टक्क्याहून संख्येने कमी असणाऱ्या सरमजादाराच्या ताब्यात साठ टक्के जमीन होती. कुळाकडून जबरदस्तीने खंड वसूल करणे, कुळाच्या शेतीत हिस्सा मागणे, नजराणे स्वीकारणे, कुळांना देठीस धरणे असे सरजामदार करीत. प्रचंड संपत्ती आपल्या मागे वारसांना साठवून ठेवून. सरजामदाराच्या शिकारी पायी कुळाची शेती उध्वस्त झालेली असे.

युरोपयीन समाज व्यवस्थेचा बारकाईने अभ्यास केला तर त्यातील सामंतवादाचे अनेक फायदे आणि तोटे पहावयास मिळतात ज्या राष्ट्रात सम्राट हे निर्भर बनले होते तेथे सामंतानी जनतेस संरक्षण देऊन शांतात व सुव्यवस्था राखली. सामंताचा राजादर अंकुश असल्याने राजे लोक सत्तेचा दुर उपयोग करेनाशे झाले. सामंताचा न्यायव्यवस्थेवर प्रभाव असल्याने त्यांनी न्यायव्यवस्था विकास घडवून दाखवला. सामंतामुळेच अनेक राष्ट्रात नवनवीन उदयास येऊन नगराचा विकास होण्यास मदत झाली तर सामंतशाहीचे काही तोटेही आहेत. सामंतवादामुळे साम्राज्यांची विभाजन झाल्याने राजेही दुर्बल बनले. जनतेची साम्राज्यपदी निष्ठा निर्माण झाल्याने सामंत स्वतंत्र पणे जिवन जगू लागले, आणि गरिब जनतेकडून वाटेल ते कर गोळा करू लागले त्यामुळे या पद्धतीस सर्वसामान्य जनता कंटाळली गेली वर्ग संघर्षास चालणा मिळाल्यामुळे सर्वत्र अराजकता व अशांतता निर्माण होणास मदत झाली . सामंत विषन्न जिवन जगत. धर्माधिकारी सामंताना साथ देत असल्याने अनैतिकता मोठ्या प्रमाणावर निर्माण होऊन स्त्रियांचे अपहरण होऊ लागले. आणि बहूविवाह पद्धती चालना मिळाली राज्यात चोर दरोडोबोर निर्माण झाल्याने व्यापारांना ते लूटू लागले. वस्तू हेच विनिमयाचे साधन राहिल्याने नवनवीन उद्योग स्थापा होऊ शकले नाहीत.

सामंतशाहीचे पतन -

सामंत हे विलाशी जीवन जगू लागल्याने आणि शेतकऱ्यांचे प्रचंड आर्थिक शोषण करू लागल्याने सामंतवादास प्रचंड विरोध होऊ लागला. त्यामुळे सामंताची ताकद कमी झाली. सामंतशाहीच्या काळात नव्या व्यापारी वर्गाचा उदय होऊन तो सामंतशाहीशी इर्शा करू लागले. नवनवीन शहरे उदयास आल्याने व्यापाऱ्यांनी शेतकऱ्यांना आपणाकडे वळविणे, त्यातूनच शहरे उदयास आल्याने व्यापाऱ्यांनी शेतकऱ्यांना आपणाकडे वळविणे, त्यातूनच सामंत आणि व्यापारी यांच्यात संघर्ष सुरू झाले.

सामंत चर्चसाठी जमिन देत परंतु चर्चेचे महत्त्व काही झाल्याने चर्चेचा पाठिंबा मिळेनासा झाल्याने सामंताची स्थिती कमजोर बनली. जनता आणि व्यापारी लोक राजाच्या जवळ आल्याने राजे लोकांनी आपली शक्ती बळकट करण्याचा प्रयत्न केला त्यातूनच सामंत समाजातून बाजूला फेकले गेले. व्यापर व उद्योग धंदे वाढल्याने चलनाचा वापर सुरू झाला त्यामुळे समाजदारी व्यवस्थेची व्यवस्थेची केंद्रबिंदू असल्याने शेती व्यवसाय मागे पडत गेला. त्यामुळे सरंजामशाही पद्धत खिळखिळी बनली.

निष्कर्ष-

सामंतशाहीचे विशेषण करताना प्रो. रामशरण शर्मा आपल्या भारतीय सामंतवाद या ग्रंथांत म्हणतात की, हर्षकाळापासून राजपूत काळापर्यंत ही पद्धत समाजव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात पहावयास मिळते. त्यांच्यामध्ये विदेश व्यावाराचे जतन, चलन व्यवस्थेचा अभाव बधीस्त अर्थव्यवस्था यामुळे सामंतशाही समाजव्यवस्थेचा विकास झाला. सामंतवादी समाजव्यवस्थेमुळे विभीन्न वर्गांच्या लोकांमुळे समाजात महत्त्वपूर्ण स्थान निर्माण झाल्याने त्यांनी क्षत्रीयत्वाचा दावा करण्यास सुरुवात केली. अनेक दासदासी ठेवणे, सेवक ठेवणे विलासी जीवन जगणे सुरू झाले मंदीर आणि मठाचे प्रमुख ही सामंतासारखे वागायला लागले. यासामंतशाही समाजव्यवस्थेत राजा सर्वात मोठा भूपती बनला. ज्याच्या वर्चस्वाखाली छोटे मोठे सामंत, जमिनदार, बडे शेतकरी होते.

अशा प्रकारे पूर्वमध्य काळात शेतीवर आधारीत अर्थव्यवस्था होती. ज्यातून स्वामित्वाचा विकास झाला. सामंताच्या हाताखाली उपसामंत आले या सर्वांनी मिळून शेती आणि शेतकऱ्यांची अवस्था अतिशय बिकट बनविली. अशा सामंतशाही विरोधी मध्य काळात शेतकरी जनता यांनी प्रचंड उठाव घडवून आणून युरोपात समाजव्यवस्था बदलून नवनवीन राष्ट्रांची निर्मिती होण्यास मदत झाली.

संदर्भ ग्रंथ

- १ मध्यकालीन भारत, बारगळ, ढवळे, नागपूर, १९६५
- २ मध्यकालीन भारत, व्ही. जी. मधजन. न्यु दिल्ली. २००२
- ३ मध्यकालीन भारत (संपा.), हरिशचंद्र वर्मा, दिही विरेदं विद्यालय, २००७
- ४ मध्ययुगीन भारतीय संकल्पना व संस्था, चिटणीस के. ऐन, पुणे. १९८७
- ५ प्राचीण भारताचा परीचय, रामशरण शर्मा, (अन्) बिंदा परांजपे, पाटणा, २००४
- ६ प्राचीण भारताच्या इतिहास तथा संस्कृती, कृष्णचंद्र शिवास्तव , इलाहबाद. २०००-२००१
- ७ भारतीय इतिहास एक वास्तूनिष्ठ अध्ययन, के. सी. श्रीवास्तव
- ८ भारतीय सामंतवाद , रामशरण शर्मा, १९९३
- ९ The Manusabdari System are Mughal Armeay, Aziz Abdual
- १० History of Kauauj, Tripathi, R. S. Delhi, 1964